

РОЗУМІННЯ КОМПЛЕКСНИХ ГАЛУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

THE UNDERSTANDING OF COMPLEX BRANCHES OF UKRAINIAN LAW

Хряпченко В.П.,

*аспірант кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена теоретичному дослідженню розвитку системи українського права та розумінню комплексних галузей права як правової категорії. Узагальнено погляди вчених на визначення сутності й місця комплексних галузей права в системі національного права. Систематизовано наукові підходи до розуміння цього поняття, доцільності й правильності його використання в науковому обігу.

Ключові слова: галузь права, комплексна галузь права, система права, національне право, сучасне українське право.

Статья посвящена теоретическому исследованию развития системы украинского права и пониманию комплексных отраслей права как правовой категории. Осуществлено обобщение взглядов ученых на определение сущности и места комплексных отраслей права в системе национального права. Проведена систематизация научных подходов к пониманию данного понятия, целесообразности и правильности его использования в научном обороте.

Ключевые слова: отрасль права, комплексная отрасль права, система права, национальное право, современное украинское право.

The article is devoted to research of theoretical development of Ukrainian law and the understanding of complex law branches as a legal category. Done summarizing the views of scientists to determine the nature and place of complex law branches in the national legal system. Made systematization of scientific approaches to understanding this concept, feasibility and the validity of its use in the scientific circulation.

Key words: branch of law, complex branch of law, legal system, national law, modern Ukrainian law.

Актуальність теми. Ускладнення соціального життя в сучасній Україні призводить не лише до трансформації суспільних відносин і швидкого оновлення всього нормативно-правового масиву, а й до значного прискорення та поглиблення процесів формування нових галузей національного права. Поява протягом останніх двох десятиліть приватної власності, муніципальних утворень, приватних банків, інформаційних потоків і комп'ютерних систем збільшує кількість норм права, які регулюють усі ці й подібні відносини. У чинній правовій дійсності відокремлено муніципальне, банківське, підприємницьке, інформаційне та ще багато інших новітніх галузей права, яких уже й не так легко перерахувати [1, с. 9].

Серед новітніх галузей сучасного українського права можна виділити ті, які вже сформували законодавчу базу, і ті галузі, які тільки формуються, що викликає питання про необхідність їх виділення. З уже сформованих можна згадати інформаційне право, екологічне право, освітнє право, банківське право, транспортне право, військове право, підприємницьке право. Із тих галузей, які тільки формуються, можна виділити ювенальне право, спортивне право, медичне право, атомне право, комп'ютерне право тощо. Існують досить гострі дискусії серед учених-юристів щодо того, чи можна вважати ту чи іншу галузь права самостійною.

У сучасний період посилилася тенденція розвитку комплексних галузей права, що викликано не лише розвитком ринкових відносин, науково-технічним прогресом, а й посиленням міжгалузевих зв'язків,

ускладненням суспільного життя, виникненням потреби в інтеграції суспільних відносин. Створення нових галузей права є потребою сучасності, що дасть змогу ефективніше регулювати правові відносини у відповідних сферах діяльності. Саме тому важливо з'ясувати особливості становлення комплексних галузей права в умовах сучасного розвитку української системи права та законодавства [2, с. 45].

Теоретичні питання сутності, місця й ролі комплексних галузей у системі права досліджували російські вчені-юристи: С.С. Алексєєв, М.О. Аржанов, М.Й. Байтін, С.М. Братусь, Л.І. Дембо, О.С. Йоффе, Д.А. Керимов, С.В. Поленіна, В.К. Райхер, Л.Б. Тіунова, Ю.О. Тихомиров, Ю.К. Толстой, М.Д. Шаргородський, Ц.А. Ямпольська та ін. В Україні окремі загальнотеоретичні аспекти комплексних галузей права розглядаються в роботах таких учених, як О.М. Бандурка, В.В. Головченко, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, Н.М. Крестовська, Т.С. Мураховська, О.Г. Мурашин, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, В.Ф. Погорілко, С.П. Погребняк, І.М. Погрібний, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, О.Д. Тихомиров, Ю.С. Шемшученко й ін.

Проблема виокремлення комплексних галузей права досі залишається однією з дискусійних. Прихильники комплексних галузей права продовжують обґрунтувати причини їх існування та їхню правову природу. У працях науковців, які підтримують думку про існування комплексних галузей, мова переважно йде про окремі риси цих утворень (наприклад, те, що вони складаються з норм інших галузей) або про те, чи вони існують, вони є галузями права чи галузями

законодавства. Багато в чому такі труднощі зумовлені тим, що питання щодо комплексних галузей права тісно пов'язане з іншими проблемами системи права, котрі не знайшли належного розв'язання в правовій теорії (наприклад, питання про елементарний склад системи права, її динаміку, співвідношення права й законодавства, критеріїв розподілу права на галузі тощо) [3, с. 155].

Стаття присвячена теоретичному дослідженню розвитку системи українського права та розумінню комплексних галузей права як правової категорії.

Виклад основного матеріалу. Поняття «комплекс» походить від лат. «поєднання», «зв'язок» і позначає сукупність предметів або явищ, що становлять єдине ціле, тобто комплексним утворенням може бути сукупність норм, які поєднані певним зв'язком і становлять єдине ціле. Під це визначення підпадають як галузі, так і інститути права. Саме тому в наукових колах із самого початку дискусії щодо можливості існування комплексних галузей у системі права виникли різні підходи до розуміння сутності цього поняття.

Згідно з першим підходом, існування комплексних галузей права в системі права є очевидним. Як правило, прихильники цієї концепції посилаються на працю професора В.К. Райхер «Общественно-исторические типы страхования» (1947 р.), котрий не лише ввів термін «комплексна галузь права» в науковий обіг, а й виділив три умови, яким має задовольняти сукупність правових норм у межах цієї правової системи, щоб називатися такою галуззю: 1) щоб така сукупність правових норм була адекватна певному, специфічному колу суспільних відносин, тобто мала б у цьому сенсі єдиний і самостійний предмет регулювання, а отже, і предметну єдність; 2) специфічне коло відносин, що регулюється такою сукупністю норм, має володіти достатньо великою суспільною значимістю; 3) нормативно-правовий матеріал, який утворює таку сукупність правових норм, має відрізнятися достатньо великим обсягом. Також В.К. Райхер запропонував відмовитися від доволі поширеного уявлення про систему права в категорії лише одного класифікаційного «виміру» та визнати існування двох типів галузей єдиної системи права, побудованої за критерієм предмета правового регулювання: основних і комплексних галузей права, які складаються з елементів різних основних галузей права [4].

Подальший розвиток цього наукового підходу був пов'язаний із новим поглядом С.С. Алексєєва на користь визнання комплексних галузей права, який також висловився за подвоєння структури права (поєднання основних (первинних) і комплексних (вторинних) галузей права), що дає змогу висвітлити механізм впливу на систему права суб'єктивного фактора, розвитку законодавства [5]. Із часом С.С. Алексєєв у складі системи радянського права розрізняє три групи галузей права: профільні (фундаментальні) галузі (державне, адміністративне, цивільне, кримінальне право, процесуальні галузі), інші основні галузі (трудове, земельне, колгоспне, сімей-

не, фінансове право, право соціального забезпечення) і вторинні комплексні утворення, які іменуються комплексними галузями права (морське, банківське, господарське, страхове, природоохоронне право) [6, с. 58]. Саме в роботах С.С. Алексєєва питання про комплексні (вторинні) утворення в системі права отримали подальшу ґрунтовну наукову розробку.

На сьогодні також традиційно вважають, що комплексні галузі права, на відміну від базових (фундаментальної та основних) і профільних (похідних, конкретизуючих), – це сукупність правових норм, які регулюють відносини в якій-небудь певній сфері діяльності й належать до різних галузей права [7, с. 561]. Так, Г.А. Тосунян, А.Ю. Вікулін і А.М. Єкмалян, які вважають банківське право комплексною галуззю права, для визнання тієї чи іншої галузі права комплексною пропонують керуватися такими положеннями:

1) комплексна галузь права повинна містити в собі якийсь предметне ядро, тобто такі суспільні відносини, які хоча й регулюються нормами різних (основних) галузей права, але не можуть бути однозначно ідентифіковані як такі, що належать до первинних галузей, і є комплексними правовідносинами;

2) комплексна галузь права лише за перевагою складається з норм інших (основних) галузей права та з необхідністю містить у своєму складі низку норм, притаманних виключно цій комплексній галузі права (наприклад, норми-дефініції, норми-принципи, норми, які містяться в підзаконних нормативних актах);

3) комплексна галузь права посідає певне місце в системі права. Учені пишуть: «У зв'язку з тим що комплексна галузь права містить у собі відоме предметне ядро, а також низку виключно їй притаманних правових норм, вона в процесі свого об'єктивування включається в систему права й посідає відповідне місце, зумовлене перехресчуванням структури цієї комплексної галузі зі структурами основних галузей і залежне від ієрархії зазначених структур» [8, с. 20–22].

Наприклад, представниками української науки аграрного права вироблено теоретичне поняття аграрного права як комплексної, інтегрованої та спеціалізованої галузі права. Так, предметом аграрного права є органічний комплекс суспільних відносин: земельних, трудових, майнових, організаційно-управлінських, соціальних (як зовнішніх, так і внутрішньогосподарських), що складаються в процесі здійснення сільськогосподарськими підприємствами й іншими аграрними суб'єктами виробничої сільськогосподарської та іншої, пов'язаної з нею, діяльності [9, с. 12].

Варто також зауважити про існування доволі слушних контраргументів стосовно того, що комплексні галузі складаються з норм інших, так званих основних галузей права. Якщо припустити, що комплексна галузь складається з норм інших галузей, то можна отримати кілька проблем і невідповідностей, а саме: 1) дублювання норм у системі права, що призводить до неузгодженості й невпорядкованості, по-

рушує принцип єдності та цілісності системи права (маючи таке уявлення про систему права, неможливо спиратися на неї як на взірць під час побудови системи законодавства, бо зайве дублювання викликати плутанину); 2) до цього додається неможливість установити належність норми конкретній галузі, що унеможливує точне й законне застосування цієї норми; 3) система права як упорядкованість змісту об'єктивного права (якщо його розглядати поза формою) не дублюється, адже зміст, не обтяжений оболонкою форми, не може бути множинним; 4) також такий погляд певним чином порушує принцип об'єктивності системи права, уможливаючи суб'єктивне вицлювання комплексних галузей; 5) таке положення утворює систему в системі права, тобто певний комплексний ярус, місце якого викликає великі суперечності. Саме через це виникає уявлення, нібито комплексні галузі існують, але ніякого місця в системі права не посідають. На думку Т.Є. Мураховської, вищевикладене дає підстави стверджувати про неможливість існування комплексної галузі у вигляді вторинного перегруповання правових норм [3, с. 157].

Саме тому, згідно з другим підходом, коректно говорити не про комплексні галузі права, а саме про комплексні галузі законодавства. Питання про природу комплексних утворень у системі законодавства виникло під час обговорення питання про систему радянського права, що мало місце в 1982–1984 рр. При цьому багато хто із сучасних учених відзначає, що у своїх фундаментальних наукових працях (зокрема «Загальна теорія права» (1981 р.) С.С. Алексєєв термін «комплексна галузь» застосовував у контексті галузі законодавства, а не галузі права [10, с. 111].

С.В. Поленіна зазначає, що комплексні галузі законодавства відрізняє низка ознак, серед яких першочергове значення, безумовно, має предметна єдність. Наслідком такої єдності є те, що для комплексних галузей законодавства характерною, як правило, є наявність кодифікованого нормативного акта, який виступає як активний центр, що акумулює та формує системні зв'язки управління [11, с. 59]. Або ж існують такі комплексні галузі законодавства, які виникли з поєднання норм інших галузей права, тобто містять норми кількох галузей права (господарське законодавство, транспортне, військове тощо) [12, с. 14].

Водночас загальновизнаним є те, що система законодавства визначається системою права, тобто галузь права, будучи системою об'єктивних властивостей, зумовлює галузь законодавства. А тому існування окремих галузей права об'єктивно впливає й на формування відповідних галузей законодавства, хоча можливий і зворотний зв'язок. Останнє має місце тоді, коли йдеться не про усталені, давно існуючі галузі, а про нові законодавчі утворення. Саме тому для становлення нових комплексних галузей права важливе значення має формування комплексних галузей законодавства в системі законодавства [13].

Так, В.Н. Протасов відзначає: «Комплексна галузь не може бути тільки галуззю законодавства,

тому що система законодавства й система права – це хоча й не тотожні поняття, але разом із тим тісно взаємопов'язані системи: право – це інформаційно-управлінська система, а законодавство – система, призначення якої полягає в збереженні правової інформації та оптимізації її використання. Тому не можна говорити про формування комплексних утворень у законодавстві й не бачити відповідних змін у системі права» [14]. Те саме стверджує у своїх роботах В.К. Мамотов. Він зазначає, що «заперечення існування в системі права галузей, які є в системі законодавства, не може слугувати позитивною основою вдосконалення відповідних галузей законодавства» [15].

Автором третього підходу до розуміння сутності комплексних галузей права є академік НАН України Ю.С. Шемшученко, який виділяє профільні, спеціальні й комплексні галузі права. За його визначенням, профільні галузі – це галузі права, що характеризуються чітким предметом і методом правового регулювання (норми конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального та цивільно-процесуального права); спеціальні галузі – це галузі права, що утворилися на основі інститутів чи підгалузей профільних галузей права згідно з першим законом діалектики (сімейне право, яке було підгалуззю цивільного права, трудове, фінансове, які були підгалуззю адміністративного права, виправно-трудове право і право соціального забезпечення, які були правовими інститутами); комплексні галузі – це галузі права, що утворилися на межі профільних чи спеціальних галузей права й характеризуються чітким предметом правового регулювання та комбінованим методом (у цьому випадку комбінований метод полягає в поєднанні імперативного й диспозитивного методів). До комплексних галузей права належать аграрне, екологічне, господарське право (наприклад, господарське право поєднує методи адміністративного та цивільного права) [16, с. 56].

В основі четвертого підходу до розуміння сутності комплексних галузей права лежить «правовий режим», використання якого як критерію поділу права на галузі дає змогу здійснити поділ системи права на фундаментальні, профільні й комплексні галузі. Так для виділення галузей права вже недостатньо користуватись критерієм єдності предмета і методу правового регулювання, який добре спрацьовує у сфері цивільного та кримінального права, але не може штучно застосовуватись під час характеристики всіх галузей права. Особливо це стосується нових галузей права – космічного, екологічного, інформаційного, будівельного, військового, транспортного тощо, де врахування їхніх правових режимів має особливе велике значення.

Правовий режим є тим феноменом, що формує систему права та визначає в її складі певні утворення із системними ознаками (галузі, підгалузі, інститути, субінститути). Правовий режим галузі права складається з великої групи однорідних суспільних відносин, які становлять окрему, відносно самостійну сферу суспільного життя (предмет галузі права). Для правового режиму галузі права характерна особлива

цілісна система регулятивного впливу, яка характеризується специфічними прийомами регулювання, особливим порядком виникнення та формування змісту прав й обов'язків, їх реалізації, специфікою санкцій, способів їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, які поширюються на цю сукупність норм (метод правового режиму). У такому разі фундаментальними (базовими) галузями права варто вважати конституційне право, цивільне право, кримінальне право, адміністративне право; профільними галузями є ті, які поширюють свій регулятивний вплив на певні сфери соціального буття з використанням лише їм притаманного юридичного режиму; комплексними – ті галузі, які поєднують у собі як публічно-правові інститути, так і приватноправові [17, с. 21].

На думку представників Одеської школи права, ознаки комплексності в правовому регулюванні мають ті галузі права, які органічно поєднують у собі публічні та приватні інститути; комплексність також характеризує матеріально-правові галузі права, які всередині своєї структури містять процесуально-процедурні інститути; до комплексних галузей права належать також ті галузі права, які об'єднують інститути, що мають спочатку різні предмети правового регулювання, однак спільну мету й методи правового регулювання, а тому – однорідні функціональні характеристики. Комплексні галузі права – це системні нормативні комплекси в структурі права, які визначаються спільними метою та методами правового регулювання різних за своєю соціальною природою суспільних відносин, що виникають та існують у певній сфері суспільства [18, с. 134]. Наприклад, як відзначає П.П. Богуцький, питання про виділення в системі права України військового права як комплексної галузі до сьогодні є дискусійним, однак таке виділення об'єктивно необхідне, оскільки воно зумовлене наявністю правового режиму, який органічно поєднує специфічні предмет, метод і мету правового регулювання [19, с. 453–454].

Як відзначає О.Ф. Скакун, галузі називаються комплексними, тому що складаються з норм права (їхніх диспозицій), узятих з основних галузей, і користуються методами, які належать цим галузям; формування комплексних галузей права йде від соціальної засади – предмета (тут предмет регулювання юридично різномірний, але єдиний у соціальному стосунку, являє собою соціальну цілісність) [20, с. 364]; комплексні галузі права містять норми права, що регулюють сфери державного й господарського життя, виникають на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, які утворюються на стику суміжних галузей права й користуються режимами, що належать цим галузям (господарське, аграрне, екологічне, житлове, морське, транспортне право); режим комплексної галузі права може складатися а) з режимів кількох основних інститутів чи підгалузей права, що функціонують «на рівних» (інтегральний режим); б) з режимів кількох інститутів, де один із них є основним (спеціальний режим) [21, с. 297].

Відповідно до цього підходу, для комплексних галузей права (торговельне право, право прокурорського нагляду, морське право) характерне поєднання різномірних інститутів профільних галузей, що охоплюють головні правові режими (конституційне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право та відповідні їм процесуальні галузі), і спеціальних галузей, де правові режими модифіковані, пристосовані до особливих сфер життя суспільства (трудова право, земельне право, право соціального забезпечення, сімейне право) [22, с. 11].

П'ятий підхід до розуміння сутності комплексних галузей права пов'язаний з іменами таких радянських учених, як Ю.К. Толстой, О.С. Йоффе, М.Д. Шаргородський та ін., котрі у своїх працях поставили під сумнів наукову позицію В.К. Райхера щодо можливості виділення в системі права як основних, так і комплексних галузей права. Учені вважали за необхідне від системи права відрізнити систематику (систематизацію) права, яка може вироблятися в наукових, педагогічних і практичних цілях. На їхню думку, система права охоплює все чинне право, так що кожен інститут посідає своє місце в цій системі, зумовлене характером відповідних суспільних відносин, а тому він може знаходитися тільки в цьому місці й більше ніде. Систематика ж законодавства підпорядковується доцільності, а тому тут не тільки допустимі, а й необхідні галузі, що охоплюють різні предмети або застосовують регулювання різними методами. Систематика може ставити перед собою конкретно-практичні цілі, пов'язані, наприклад, із розробкою законодавчих довідників із різних галузей діяльності державних органів, громадських організацій і громадян [23]. Саме тому цими вченими припускалася можливість використання поняття «комплексна галузь права», але лише для правильного проведення систематики чинного законодавства.

С.М. Братусь також відзначав, що комплексних галузей права не існує, бо кожна галузь права відповідає певному видові суспільних відносин, а тому можна говорити лише про комплексні нормативні акти, комплексну систематизацію нормативного матеріалу й комплексні правові навчальні дисципліни або навіть про комплексні юридичні науки; комплексність можлива не в галузях права, а в галузях законодавства, у законах і підзаконних нормативних правових актах, коли нормативний правовий матеріал об'єднується, виходячи з бажаного результату (тобто за метою) [24].

Шостий підхід також полягає в запереченні самого факту існування комплексних галузей права, однак зводиться до визнання «комплексності» як тимчасової ознаки галузі права, що перебуває на етапі свого виникнення і становлення, а також наявності «комплексних інститутів права».

На думку прихильників цього підходу, до такого висновку приводить детальний аналіз основних шляхів формування нових галузей права (виникнення галузі в результаті появи нових суспільних відносин, «відгалуження» від кількох галузей і «виокремлення» від однієї «материнської» галузі), який указує

на те, що обов'язковою ознакою зародження нової галузі буде ознака комплексності. Комплексність у галузі виражається не в тому, що галузь складається з норм інших галузей, а в тому, що нова галузь успадковує деякі риси чинних галузей. Але це ніяк не свідчить про появу комплексної галузі, оскільки така ознака тимчасова, з часом за допомогою саморегулювання системи права вона стає все менш видимою й суттєвою.

Зокрема, проблемі існування комплексних галузей у системі права України та взаємозв'язку формування нових галузей із наявністю ознаки комплексності було присвячено окремий підрозділ дисертаційного дослідження Т.Є. Мураховської. Як відзначає автор, комплексних галузей у системі права існувати не може, а ті галузі, які сьогодні часто називають комплексними, нічим принципово не відрізняються від основних. Проте в системі права дійсно виникає певна комплексність, яку автор вважає ознакою формування нової галузі в системі права України. Причому така комплексність не може полягати в дублюванні норм іншої галузі, а її наявність є відображенням динамічних процесів у системі права, демонстрацією її генетичних зв'язків. Комплексність нової галузі виражається не в тому, що галузь складається з норм інших галузей, а в тому, що нова галузь успадковує деякі риси та частини наявних галузей. Нова галузь породжується чинною системою права, взаємодією основних її елементів, тобто все виходить із уже наявного, неодмінно успадковуючи його характеристики й навіть окремі частини [25, с. 11].

Не поділяючи позицію про наявність комплексних галузей права як надбудови системи права, Т.Є. Мураховська підтримує думку про наявність у системі права комплексних правових інститутів. На думку вченої, простий галузевий інститут будь-якої галузі не має такого великого рушійного впливу на систему права як комплексний, який обов'язково має брати участь у процесі утворення нової галузі [3, с. 156].

М.В. Саннікова також вважає за можливе вживання терміна «комплексна галузь права» лише в розумінні її як певного перехідного стану відповідних інститутів або підгалузей на шляху їх формування як галузі права [26, с. 63].

Згідно із сьомим підходом, який також пов'язаний із процесом генезису нової галузі права, комплексні галузі права існують і є лише певним перехідним етапом, де галузь права, не маючи цілісності, з погляду системності набуває специфічних рис і самостійності. Тобто, перебуваючи в межах інших правовідносин, комплексні утворення (далі – галузі) наповнюються характерними для них критеріями й набувають специфічних рис. Комплексна галузь містить у собі предметне ядро, тобто такі суспільні відносини, які хоча й регулюються нормами основних (первинних) галузей права, але не належать однозначно первинним галузям, а володіють консолідуючим початком предметної властивості. Такі суспільні відносини мають подвійну природу, і саме це визначає можливість «подвоєння» правової структури, що їх регулює. У межах

нової правової спільності норми первинних галузей права отримують новий зміст і глибинний сенс, а також починають функціонувати з позиції принципів, категорій і понять нової галузі права. Як відзначає А.Ю. Коваленко, комплексна галузь права – це елемент системи права, що регулює специфічні суспільні відносини на основі комплексних принципів і в результаті поєднання комплексних норм права, які характеризуються стійкістю в період переходу галузі із зароджуваної в самостійну [27].

Відповідно до восьмого підходу до розуміння сутності комплексних галузей права, міркування про існування комплексних галузей права (так само й законодавства) оснований, як пише О.А. Красавчиков у своїй праці «Система права и система законодательства (гражданско-правовой аспект)» (1975 р.), «на нерозумінні або, як кажуть математики, на некоректному використанні термінології, що призводить до плутанини понять, ускладнення й без того складних проблем» [28].

О.С. Йоффе, який із часом повністю відмовився від підтримки ідеї про існування комплексних галузей права та долучився до критики О.А. Красавчикова позиції В.К. Райхера, зазначав, що «... суперечливість поняття «комплексна галузь права» яскраво виявляється в такого її прихильника, як Ю.К. Толстой, який уважав, що комплексні галузі права не посідають ніякого місця в об'єктивно існуючій системі права. А те, що не посідає ніякого місця в системі права, не може вважатися хоча й комплексною, однак галуззю права, тобто частиною цієї системи» [29]. Настільки ж категорично висловився О.С. Йоффе й проти поглядів про існування комплексних правових інститутів, вважаючи їх несумісними з об'єктивним характером системи права. На думку цього вченого, очевидною була й несумісність визнання комплексних інститутів із запереченням комплексних галузей права, бо сукупність однорідних комплексних інститутів, якби вони існували, так само могла б утворити комплексну галузь права (як сукупності однорідних основних інститутів утворюють його основні галузі).

Аналогічної точки зору дотримувався й Д.А. Керімов, який (як противник комплексних галузей права) уважав, що аргументи, які заперечують існування комплексних галузей права, тією самою мірою можуть бути зараховані до заперечення існування й комплексних (суміжних або складних) інститутів права [30]. На його думку, виділення первинних і вторинних (комплексних) галузей права суперечить принципам побудови права, оскільки всі галузі підсистеми одного рівня, а значить, ієрархічних відносин між ними бути не може. При цьому, аналізуючи систему права, Д.А. Керімов описує об'єкти, які схожі на «комплексні галузі права», але різко виступає проти використання цього терміна, тому деякі автори пропонують використовувати інші терміни для позначення цього об'єкта. Наприклад, автори навчального посібника за загальною редакцією С.Л. Лисенкова вказують на існування міжгалузевих комплексів – вторинних угруповань у системі права,

що об'єднують деякі галузі, підгалузі та інститути права; науковці вирішили відійти від використання поняття «галузь» і не стали характеризувати такі правові явища за допомогою терміна «комплексна галузь» права [31].

Висновки. Як бачимо, аналіз наукових видань як попередніх, так і останніх років свідчить про те, що проблема визначення сутності й місця комплексних галузей права в системі національного права залишається актуальною для юридичної науки. Уза-

гальнення та систематизація поглядів учених на її вирішення надають можливість виокремити кілька різноманітних і навіть протилежних за змістом наукових підходів до розуміння цього поняття, доцільності й правильності його використання в науковому обігу. Це є яскравим підтвердженням того, що становлення комплексних галузей у системі національного права відбувається скоріше всупереч, аніж завдяки теоретичним зусиллям вітчизняних правознавців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дуднік Р.М. До проблеми виокремлення системоутворюючих чинників, що впливають на процес формування нових галузей українського права / Р.М. Дуднік // Право і суспільство. – 2015. – № 4. – С. 8–12.
2. Ляшенко Р.Д. Проблемні питання формування нових галузей права / Р.Д. Ляшенко [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://xn--e1aaifpcds8ay4h.com.ua/files/image/konf_13/doklad_13_4_10.pdf.
3. Мураховська Т.Є. Проблема існування комплексних галузей у системі права України / Т.Є. Мураховська // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 30. – С. 155–160.
4. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования / В.К. Райхер. – М. ; Л., 1947. – 284 с.
5. Алексеев С.С. Проблемы теории права / С.С. Алексеев. – Свердловск, 1972. – Т. 1. – 1972. – С. 142–148.
6. Заморська Л.І. До питання про нормативний зміст галузі права: теоретичний підхід / Л.І. Заморська // Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського : матеріали Другої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 22–23 жовтня 2011 р.) ; відп. за вип. к. ю. н., доц. М.І. Пашковський ; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2011. – С. 57–59.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
8. Тосунян Г.А. Банковское право Российской Федерации. Общая часть : [учебник] / Г.А. Тосунян, А.Ю. Викулин, А.М. Экмалян ; под общ. ред. Б.Н. Топорнина. – М. : Юристъ, 1999. – С. 20–22.
9. Багай Н.О. Розвиток науки аграрного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсове право» / Н.О. Багай ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – К., 2002. – 21 с.
10. Саннікова М.В. До питання комплексних утворень у системі права України (на прикладі аграрного права) / М.В. Саннікова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2014. – Вип. 27. – С. 104–116.
11. Поленина С.В. Теоретические проблемы советского законодательства / С.В. Поленина. – М. : Наука, 1979. – 206 с.
12. Дуднік Р.М. Співвідношення галузі права та галузі законодавства / Р.М. Дуднік // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015. – Вип. 22. – Т. 1. – С. 11–16.
13. Багай Н.О. Теоретичні аспекти формування комплексних галузей права / Н.О. Багай [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/17_PNR_2008/Pravo/34332.doc.htm.
14. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной терминологии / В.Н. Протасов. – М. : Юрид. лит., 1991. – 172 с.
15. Мамутов В.К. Совершенствование правового регулирования хозяйственной деятельности / В.К. Мамутов. – К. : Наук. думка, 1981. – 238 с.
16. Сухонос В.В. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / В.В. Сухоносов. – Суми : Університетська книга, 2005. – 536 с.
17. Мінка Т.П. Правовий режим як критерій поділу права на галузі / Т.П. Мінка // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 3. – С. 18–21.
18. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : [учебник] / под. ред. Ю.Н. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.
19. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : [монографія] / [Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко, А.Ф. Крижанівський, А.П. Овчиннікова та ін.] ; за ред. Ю.М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2012. – 492 с.
20. Скакун О.Ф. Теорія права і держави (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
21. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
22. Андрєєва Д.Є. Місце правового регулювання суспільних відносин у галузі освіти в сучасній системі права України / Д.Є. Андрєєва // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 1. – С. 11–15.
23. Иоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. – М., 1961. – С. 362–365.
24. Братусь С.Н. Предмет и система гражданского права / С.Н. Братусь. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1963. – 197 с.
25. Мураховська Т.Є. Формування нових галузей в системі права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Т.Є. Мураховська. – Х., 2011. – 19 с.
26. Саннікова М. Комплексні галузі права: до постановки питання / М. Саннікова // Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. пр. / редкол.: В.Я. Тацій та ін. – Х. : Право, 2014. – № 4 (79). – С. 59–64.
27. Коваленко А.Ю. Комплексная отрасль права как категория юридической науки / А.Ю. Коваленко // Законодательство и экономика. – 2014. – № 3.
28. Красавчиков О.А. Система права и система законодательства (гражданско-правовой аспект) / О.А. Красавчиков // Правоведение. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – № 2. – С. 62–71.
29. Иоффе О.С. Понятие и система хозяйственного законодательства / О.С. Иоффе // Систематизация хозяйственно-го законодательства. – М., 1971. – С. 55–56.
30. Керимов Д.А. Философские проблемы права / Д.А. Керимов. – М., 1972. – С. 301.
31. Миколенко О.І. Чи існують комплексні галузі права? / О.І. Миколенко // Правова держава : зб. наук. ст. Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького. – О., 2002. – № 6. – С. 203–206.